

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

1853-1856 թթ. ՂՐԻՄԻ (ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ) ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ ԵՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԻ ԳԱՎԱՌԸ*

XIXդ. 40-ական թվականներին Երուսաղեմի սրբավայրերի համար եվրոպական տերությունների միջև սկսված սուր վեճը, որ «Արևելյան հարց» անվանումը ստանալով վերածվեց Օսմանյան կայսրությունից զանազան զիջումներ կորզելու նպատակ հետապնդող միջազգային պայքարի, 1853թ. աշնանը հանգեցրեց ռուս-թուրքական նոր պատերազմի (1853-1856թթ.), որը պատմությանը հայտնի է Ղրիմի կամ Արևելյան անունով¹:

Ամբողջությամբ վերցրած այս պատերազմի պատմությունը բավականաչափ ուսումնասիրված է, սակայն նույնն ասել չենք կարող Կովկասյան ռազմաճակատի վերաբերյալ: Առայսօր հայ պատմագրությունը հարկ եղած չափով չի անդրադարձել պատերազմի ընդհանուր ելքի վրա ռազմաճակատի ունեցած նշանակության հարցին: Ամենայն խորությամբ լուսաբանված չեն նաև ռազմական գործողություններում արևելահայության ունեցած մասնակցության և ռուսական զորքի տարած հաղթանակներում նրա խաղացած դերակատարության հարցերը: Պարզ չէ նաև, թե Երևանի նահանգի՝ իբրև սահմանամերձ գոտու, որ գավառը ինչ աստիճանի ներգրավվածություն է ունեցել ռազմական գործողություններում:

Սույն հոդվածի շրջանակներում մենք կփորձենք արխիվային նորահայտ վավերագրերի հիման վրա պատասխանել այս հարցերին՝ որպես օրինակ ունենալով Ալեքսանդրապոլի գավառը:

Պատերազմը պաշտոնապես սկսվեց 1853թ. նոյեմբերի կեսերին, սակայն Կովկասյան ռազմաճակատում ռազմական գործողություններն սկսվեցին արդեն հոկտեմբերի 27-28-ի գիշերը՝ թուրքական զորքերի՝ Սբ Նիկոլայ ամրոցի վրա գործած հարձակումով: Ամրոցը գրավվեց, թալանվեց ու ավերվեց, իսկ բնակչությունը կոտորվեց²: Նույն կերպ թուրքերը վարվեցին նաև ռուս-թուրքական սահմանի մյուս հատվածներում:

Կովկասյան ռազմաճակատում Ռուսաստանը պատերազմին պատրաստ չէր: Բանակի հիմնական մասն զբաղված էր լեռնականների շարժումը ճնշելով, ուրեմն և սահմաններում չկային անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմական ուժեր,

* Հոդվածն իբրև գեկուցում ներկայացվել է Գյումրիում 2013թ. հոկտեմբերի 4-6-ը կայացած «Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն» միջազգային գիտաժողովում:

¹ Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմի և մասնավորապես, Կովկասյան ռազմաճակատում ընթացած ռազմական գործողությունների մասին մանրամասն տե՛ս Գարե Է. Крымская война, т. 1-2, М., 1942; Лихчутин М. Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, Из записок; о военных действиях Эриванского отряда, СПб., 1863.

² Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները խզելու մասին հրամանը Պետերբուրգից Ալեքսանդրապոլ հասավ 1853թ. նոյեմբերի 6-ին, իսկ հարձակողական գործողությունների անցնելու մասին հրամանը՝ նոյեմբերի 14-ին (մանրամասն տե՛ս Feürpom A. Описание Восточной войны 1853-1856гг., СПб., 1872, стр. 187).

նան պաշտպանական հուսալի ամրություններ: Ո՛չ Երևանը ձախ թևում և ո՛չ էլ Ախալքալաքն աջում, թուրքական հարձակման դեմ հուսալի պատվարներ չէին: Հարկ եղածի չափով ամրացված չէր նաև ռուսական գլխավոր հենակետ Ալեքսանդրապոլը³: Մինչդեռ ընդամենը 60-65կմ հեռավորության վրա Կարսն էր, որտեղ կենտրոնացված էին թուրքական հիմնական ուժերը:

Չունենալով շատ թե քիչ հուսալի ամրություններ՝ բերդեր, ամրացված կայաններ, միաժամանակ և անհրաժեշտ քանակությամբ զորք, ռուսական հրամանատարությանը մնում էր սահմանի վրա շտապ կենտրոնացնել զգալի քանակությամբ մարդկային ուժ՝ թուրքական մոտալուտ հարձակումը կասեցնելու համար: Երկարատև բանակցություններից հետո փոխարքա Վորոնցովն ստացավ 13-րդ հետևակային դիվիզիան, սակայն դրանով մարդկային ուժի պակասը ռազմաճակատում լրացնել չհաջողվեց⁴: Կենտրոնից անհրաժեշտ քանակությամբ ուժեր չստանալով՝ նա ձեռնամուխ եղավ տեղական բնակչությունից կամավորական ջոկատներ և միլիցիա կազմակերպելու գործին⁵: Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ Ղրիմի պատերազմի նախօրեին Կովկասյան ռազմաճակատում կազմվել էր այդպիսի 75 ու կես հարյուրյակ, այդ թվում՝ գուրիական 12, մեզրելական և իմերեթական 6, երևանյան 14, օսեթական 4, և այլն⁶: 1853թ. հոկտեմբերի 9-ին ռազմական նախարար Դոլգորուկովին ներկայացրած իր զեկուցագրում Վորոնցովը սա համարում էր կովկասյան զորքերը համալրելու միակ միջոցը⁷:

Հայ ժողովուրդը, ոգեշնչված թուրքական տիրապետությունից ազատվելու երազանքի իրականացման հեռանկարով, իր գործուն աջակցությունը ցուցաբերեց ռուսական զորքերին՝ զինվորագրվելով ու պարեն մատակարարելով, հետախուզական աշխատանքներ իրականացնելով ու հանգանակություններ կատարելով: 1853թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում Երևանում, Վաղարշապատում, Մարդարապատում, Շուշիում, Նախիջևանում, Շամախիում, Ելիզավետպոլում, Ղազախում և այլուր ստեղծվեցին կամավորական ջոկատներ, որոնք ամենաակտիվ մասնակցությունն ունեցան պատերազմական գործողություններում: Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերի տարած հաղթանակներում մեծ դերակատարում ունեցավ նաև վերջին տարիների մեր ուսումնասիրության առարկա, ակամայից ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած Ալեքսանդրապոլի գավառը: Պատերազմի նախօրեին այստեղ տիրող տազնապի մասին Վորոնցովի կարգադրությամբ Ալեքսանդրապոլ ժամանած իշխան Միրովսկին

³ Богданович М. Восточная война 1853-1856 гг., т. 1, СПб., 1876, стр. 210-213.

⁴ Акты собранные Кавказской Археологической Комиссией (այսուհետև՝ АКАК), т. 10, Тифлис, 1885, стр. 757.

⁵ Թուրքական հարձակումներից սահմանները պաշտպանելու նպատակով տեղական ազգաբնակչությունից մշտական միլիցիա ստեղծելու մասին հրամանն Անդրկովկասյան երկրամասի քաղաքացիական բաժնի կողմից տրվել է 1853թ. հուլիսի 2-ին: (մանրամասն տե՛ս Заиончковский А. Восточная война 1853-1856гг., т. 1, СПб., 1908, стр. 468):

⁶ Վրաստանի պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՎՊԿՊԱ), ֆոնդ 1087, ցուցակ 2, գործ 398, թթ. 4-5:

⁷ ՎՊԿՊԱ, ֆոնդ 1087, ցուցակ 2, գործ 458, թթ. 9-10:

գրել է. «Սկսած Ղարաքիլիսայից (այժմ՝ Վանաձոր-Ա.Հ.) բնակչությունը մեծ տագնապի մեջ էր: Սահմանամերձ գյուղերի բնակիչները փրկություն չէին գտնում քրդերի և բաշիրոզուկների հարձակումներից, ճանապարհները ծածկված էին գույքով և ընտանիքներով լի սայլերով: Բոլոր կողմերից քշում էին անասունները: Պատկերը սարսափելի էր»⁸: Գավառի սահմանային դիրքն ու սպասվելիք թուրքական հարձակումների նկատմամբ ունեցած վախն ստիպեցին Երևանի զինվորական նահանգապետ գեներալ-մայոր Նազարովին դեռևս 1853թ. հունիսի վերջերին, երբ մշտական միլիցիա ստեղծելու մասին օրենքը դեռ չէր ընդունվել, փոխգնդապետ Թարխանյանի գլխավորությամբ Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և Շորագյալի գավառակի քրիստոնյա ազգաբնակչությունից երկու հեծյալ հարյուրյակներ ստեղծել: Միաժամանակ գավառի սահմանամերձ գյուղերի բնակչությանը գենք բաժանվեց կորդոնային պահակակետերն ուժեղացնելու և ճանապարհները վերահսկելու համար⁹:

1853 թվականի սեպտեմբերի 19-ին Կովկասում գործող բանակի հրամանատար նշանակվեց գեներալ-լեյտենանտ Վասիլի Օսիպովիչ Բեհբուժովը: Իր տրամադրության տակ եղած փոքրաթիվ ուժերը դասավորելով Ախալքալաքից Երևան ձգվող սահմանագծում՝ նա ժամանեց Ալեքսանդրապոլ, որտեղ քաղաքային բնակչության ակտիվ մասնակցությամբ ձեռնամուխ եղավ բերդի ամրացման գործին: Միաժամանակ, Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ ճանապարհի անվտանգությունն ապահովելու և սահմանամերձ շրջանները թուրքական թալանչիական հարձակումներից պաշտպանելու համար Բեհբուժովը զինեց Համամլու (այժմ՝ Սպիտակ), Ղարաքիլիսա, Ղշլաղ (այժմ գյուղը կազմում է Վանաձորի քաղաքի մաս) և Բեքանդ (այժմ՝ Պարնի) գյուղերի բնակիչներին: 1853թ. հոկտեմբերի կեսերին Էջմիածին ուղարկված իր մի նամակում Բեհբուժովը գրել է. «Ցավալի է ինձ ականատես լինել մեր ազգի դառնություններին, առավել ևս Շիրակի և Սուրմալուի գավառների մեր խեղճ ազգի դառը վիճակին, որ ստեղծվել է օսմանյան զորքերի հարձակման հետևանքով»¹⁰:

Կովկասյան ռազմաճակատում առաջին հարվածը թուրքերը հասցրին հենց Ալեքսանդրապոլի գավառի ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 30-ին, երբ պաշտոնապես դեռ պատերազմ չէր հայտարարվել, թուրքական 40000-ոց բանակը, Աբդի փաշայի գլխավորությամբ դուրս գալով Կարսից, Բաշ-Շորագյալի մոտ անցավ Արփաչայր, իսկ հոկտեմբերի 31-ին գրավեց Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանամերձ Բայանդուր գյուղը¹¹: Նոյեմբերի 4-ին իշխան Վորոնցովին ուղարկված N 79 զեկուցագրում Բեհբուժովն այս դեպքերը նկարագրել է հետևյալ կերպ. «...թուրքերն անցան

⁸ Зиссерман А. Фельдмаршал князь А.И. Борятинский, М. 1898, стр. 303-304.

⁹ Зиссерман А. նշվ. աշխ., էջ 309:

¹⁰ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 57, ցուցակ 3, գործ 157, թ. 132:

¹¹ Ալեքսանդրապոլի գավառում թուրքական զորքերի կողմից կազմակերպված սպանությունների և թալանի նկարագիրը բավականին մանրամասն տրվել է Վարդան արքեպիսկոպոս Օձնեցու «Յաղագս պատճառանց բացման պատերազմին ռուսաց ընդ օսմանցիս» խորագրով փոքրածավալ աշխատության մեջ (մանրամասն տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր 8822):

սահմանը և գրավելով Բայանդուրը, ոչնչացրին բնակչության մեծ մասին: Պատերազմը դեռ չէր հայտարարված, և հենց դրա համար թուրքերի գործողություններն արդարացիորեն կարելի է համարել ուխտադրուծ: Այնուհետև թշնամու հեծելագործը ցրվեց ու սկսեց ավերել հարևան գյուղերը: Բոլոր կողմերից ինձ տեղեկություններ են հասնում նրանց կողմից կատարված կողոպուտի և բռնությունների մասին:... Բոլոր դիմադրողներին անխնա սպանում են, իսկ ողջ մնացածներին՝ զերում»¹²:

Ռուսական կողմի պատասխան հարվածն իրեն երկար սպասել չտվեց: Իրագործելով Բեհբութովի հրահանգը, գեներալ Օրբելիանիի 7000-ոց զորաջոկատը 28 հրանոթներով նոյեմբերի 2-ին Բայանդուր գյուղի մոտ հարձակվեց թուրքերի վրա և ստիպեց նահանջել, որից հետո Բորչալուի և Շորագյալի միլիցիայի ջոկատները սահմանամերձ Ղափլի (այժմ՝ Գուսանագյուղ) գյուղի բնակիչներին՝ Բայանդուրի ողբերգության կրկնությունից խուսափելու համար ամբողջ շարժական գույքով տեղափոխեցին Ալեքսանդրապոլ¹³:

Բայանդուրի ճակատամարտը ռազմական պատմության մեջ մտավ այն պարզ պատճառով, որ երկու հակառակորդ կողմերի ուժերի խիստ անհավասարության պայմաններում ռազմի դաշտը մնաց ռազմականապես ավելի մարտունակ, բայց և սակավաթիվ ռուսական զորաջոկատի ձեռքին: Ճակատամարտին ռուսական զորքերի կողքին մասնակցեց նաև 800 հայ կամավորական՝ Բորչալուից, Ղազախից, Ելիզավետպոլից և հիմնականում՝ Շորագյալից: 1854թ. ապրիլի 18-ի հրամանագրով մի շարք հայ սպաների կոչումները բարձրացվեցին, իսկ Շորագյալի միլիցիայի ուրյադնիկ Պետրոս Գևորգյանը բացառիկ խիզախության համար պարգևատրվեց «Որ քաջ է» մակագրությամբ արձաթե մեդալով¹⁴:

Գեներալ Օրբելիանիի գլխավորած Ալեքսանդրապոլի միլիցիայի ջոկատն աչքի ընկավ նաև նոյեմբերի 4-ին Ալիքիսլիի ճակատամարտում: Այս անգամ ևս թուրքական զերակշիռ ուժերը դիմեցին փախուստի՝ մարտի դաշտում թողնելով 90 սպանված և 94 վիրավոր:

Մինչ պատերազմի պաշտոնապես հայտարարվելը ևս մեկ ընդհարում թուրքական բանակի հետ տեղի ունեցավ նոյեմբերի 13-14-ին Ախալցխայում: Այս կռիվին ևս Ալեքսանդրապոլի գավառից հավաքագրված կամավորական ջոկատներն ակտիվ մասնակցություն ունեցան¹⁵:

Ախալցխայի ճակատամարտը դեռ չէր ավարտվել, երբ Թիֆլիսից ստացվեց փոխարքայի հրամանը Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերին հարձակողական գործողությունների անցնելու մասին: Պատերազմը դարձավ բացահայտ: Հակահարձակման անցած Կովկասյան կորպուսի հիմնական ուժերը Բեհբութովի

¹² *Гейром А. Изв. азбу., էջ 188:*

¹³ *ԱԿԱԿ, մ. 10, ստ. 765-766.*

¹⁴ *ՎՊԿՊԱ, ֆոնդ 1087, ցուցակ 2, գործ 531, թ. 4:*

¹⁵ *Պողոսյան Ա., Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատը և հայերի մասնակցությունը ռազմական գործողություններին, Տեղեկագիր Հայկական ՄՄՌ Գիտությունների Ակադեմիայի, Հասարակական գիտություններ, Եր., 1950, N 3, էջ 50:*

գլխավորությամբ 1853թ. նոյեմբերի 19-ին Բաշ Քաղըկլյար գյուղի մոտ առաջին ծանր հարվածը հասցրին Ահմեդ փաշայի՝ դեպի Կարս նահանջող 36000-ոց բանակին: Չղիմանալով ռուսների ճնշմանը՝ թուրքերը դիմեցին փախուստի՝ մարտի դաշտում թողնելով ավելի քան 1000 սպանված, 24 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ զենք-զինամթերք:

Չհետապնդելով թշնամուն՝ զեներալ Բեհբութովը ճակատամարտից հետո վերադարձավ Ալեքսանդրապոլ՝ ձմեռելու: Հաղթանակած ռուսական զորքերին ալեքսանդրապոլցիներն ընդունեցին ցնծությամբ: «Քաղաքի բոլոր բնակիչները, գրում է զեներալ Բոգդանովիչը, փոքրից մինչև մեծը, խաչերով ու սրբապատկերներով... ծածկել էին Արփաշայի ափին ընկած բարձրությունը: Զորքերի երևալուն պես սկսվեց համաժողովրդական ցնծությունը, քաղաքում լսվեցին զանգերի դողանջն ու հրանոթների համազարկերը,¹⁶:

Բաշ Քաղըկլյարի ճակատամարտից հետո հիմնական ռազմական գործողությունները ռազմաճակատի այս հատվածում մինչև 1854թ. ամառ դադարեցին, և կողմերն սկսեցին նախապատրաստվել նոր բախման: Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը, կենտրոնից բավարար քանակությամբ թարմ ուժեր չստանալով, ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերը համալրելու համար վերսկսեց տեղական բնակչությունից մշտական միլիցիայի ջոկատների կազմավորումը: Համաձայն Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ կապիտան Շանսևի՝ 1854թ. հուլիսի 21-ին գավառապետ Լանկովին ներկայացրած N 2071 զեկուցագրի՝ հուլիսի 15-ի դրությամբ քաղաքում առկա 300-հոգանոց միլիցիայից գատ, կազմավորվել էր ևս մեկ հարյուրյակ, որը միացվել էր Շորազյալի միլիցիայի 3-րդ հարյուրյակին՝ սահմանները քաղաքից մինչև Շիստապով պաշտպանելու համար: Ըստ Շանսևի՝ սա հնարավորություն էր տալու ալեքսանդրապոլցիներին և Շորազյալի տեղամասի հյուսիսային շրջանների բնակիչներին՝ դաշտերից հացը անարգել հավաքելու և Ղարաքեչյան լեռներում խոտ հնձելու¹⁷:

Ժամանակավոր դադարի ամիսներին ալեքսանդրապոլցիները, բացի միլիցիայի ջոկատներում անդամագրվելուց, ռուսական բանակում ծառայում էին նաև իբրև հետախույզներ ու լրտեսներ: Օրինակ՝ 1853թ. դեկտեմբերի 11-ին Վորոնցովին ներկայացրած իր զեկուցագրում Բեհբութովը գրում է, թե Ալեքսանդրապոլի բնակիչ Բադալ Լալայանը իր կամքով նոյեմբերի 29-ին ծպտյալ ուղարկվել է Կարս, որտեղից առայսօր զանազան տեղեկություններ է հաղորդում թուրքական զորքերի մասին¹⁸:

Ցանկանալով խանգարել ռուսներին՝ թուրքական զորքերը 1854թ. հունիսի կեսերից վերսկսեցին իրենց հարձակումները սահմանամերձ Բայանդուր, Թավշանդշլաղ (այժմ՝ Շիրակավան) և Սվանվերդի (այժմ՝ Լուսաղբյուր) գյուղերի վրա, սակայն բոլոր այդ գրոհները Ալեքսանդրապոլի գավառից հավաքագրված միլիցիայի ուժերով հետ շարտվեցին:

¹⁶ Богданович М. Изл. изъж., էջ 252:

¹⁷ ՎՊԿՊԱ, ֆոնդ 359, ցուցակ 1, գործ 5, թ. 15:

¹⁸ ՎՊԿՊԱ, ֆոնդ 359, ցուցակ 1, գործ 117, թ. 89:

Բեհբուժովի զեկուցագրերում բազմաթիվ տեղեկություններ կան տեղական նշանակության այդ մարտերում Շորագյալի միլիցիայի ցուցաբերած քաջագործությունների մասին: Օրինակ, 1854թ. հունիսի 24-ով թվագրված մի զեկուցագրում նա գրում է, թե հունիսի 23-ին թշնամու հեծելագործը՝ թվով 600 մարդ, անցնելով Կարսաչայր, Փիրվալի գյուղի մոտ փորձել է հարձակվել Սվանվերդի գյուղի ուղղությամբ: Իմանալով այդ մասին՝ Շորագյալի միլիցիայի հրամանատար ենթասպա իշխան Թարխանյանը, հավաքել է իր հեծյալներին, նրանց միացրել զինված հեծյալ գյուղացիների և դարան մտել գյուղի մոտ: Թարխանյանի կողմից դեպի Արփաչայ ուղարկված հետախույզները լուսաբացին նկատել են, որ թշնամու 150 հոգանոց մեկ այլ ջոկատ, գիշերն անցնելով գետը, Քյալալի (այժմ՝ Նորաբեր) գյուղի ողջ անասունը քշել է սահմանից այն կողմ: Հետախույզները ենթասպա Կարագյոզյանի գլխավորությամբ նախ կովի են բռնվել թշնամու հետ, այնուհետև Թարխանյանից օգնություն ստանալով՝ վերադարձրել հափշտակվածը¹⁹: Անասնագործության մեկ այլ փորձ արձանագրվել է հունիսի 26-ին Ղրզըլ-Չախչախում, սակայն այս անգամ ևս Շորագյալի՝ վրա հասած միլիցիան հետ է շարտել թշնամուն²⁰:

1854թ. հուլիսի 5-ով թվագրված մեկ այլ զեկուցագրում Բեհբուժովը գրում է, թե հունիսի 28-ի լույս 29-ի գիշերը Իսմայիլ փաշայի հրամանատարությամբ թուրքական 2000 հոգանոց մի զորաջոկատ Փիրվալիից փորձել է հարձակվել սահմանամերձ Բայանդուր գյուղի վրա: Թշնամու առաջխաղացումը կասեցնելու համար իշխան Թարխանյանն իր միլիցիայով և տեղացի 300 զինված բնակիչներով ամրացել է Բայանդուրում, իսկ Կարագյոզյանի ջոկատն ուղարկել հետախույզության: Մահմանագլխին սկսվել է հրաձգություն: Վրա հասած Թարխանյանի հիմնական ուժերը հետ են շարտել թշնամուն: Մարտի դաշտում թողնելով 15 սպանված և 8 վիրավոր թուրքերը նահանջել են: Ռուսական կողմից այս ընդհարման ժամանակ վիրավորվել է մեկ միլիցիոներ և սպանվել երկու ձի²¹: Այս դեպքերից 4 օր անց՝ հուլիսի 2-ին, թուրքական 1500 հոգանոց մեկ այլ զորաջոկատ փորձել է հարձակվել Թավշանդշաղի վրա, բայց Շորագյալի շրջակա գյուղերի զինված բնակչությունն ու կազակական 4-րդ գնդի հարյուրյակը շտաբ-կապիտան Մադաթյանի գլխավորությամբ հաջողությամբ հետ են շարտել թշնամուն: Այս անգամ ևս թշնամին նահանջել է՝ մարտի դաշտում թողնելով մեծ քանակությամբ ռազմամթերք ու 14 սպանված²²:

Ալեքսանդրապոլի գավառի սահմանամերձ գյուղերը գրավելու թուրքերի վերջին անհաջող փորձը տեղի է ունեցել հուլիսի 4-ի լուսաբացին, երբ Բաշ-Շորագյալի բարձունքներից հանկարծակի հայտնված թշնամու 2200 հոգանոց հեծելագործ շրջապատել է Բայանդուրը՝ ստիպելով ռուսական փոքրաթիվ պահակային ջոկատներին նահանջել: Հանկարծակիի եկած գյուղացիներից 12-ը զոհվել են, 4-ը՝ գերի ընկել: Բայանդուրի համար ճակատամարտը շարունակվել է մոտ 10 ժամ և

¹⁹ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 3, գործ 356, մաս 2 թ. 97:

²⁰ Նույն տեղում, թ. 63-69:

²¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 3, գործ 321, թթ. 14-15:

²² Նույն տեղում, գործ 356, մաս 2 թ. 69-70:

ավարտվել թուրքերի լիակատար պարտությամբ: Շորագյալի միլիցիան, յասաուլ Ալեքսենի գլխավորած կազակական 4-րդ գնդի հարյուրյակը և հարևան գյուղերի զինված բնակիչները, տեղամասի պետ շտաբս-կապիտան Մադաթյանի գլխավորությամբ պարտված թուրքերին հետապնդել են մինչև Արփաչայի աջ ափ: Խուճապահար նահանջող թշնամին մարտի դաշտում թողել է 20 սպանված, 32 ձի և մեծ քանակությամբ զենք-զինամթերք: Ռուսական կողմից այս ճակատամարտում զոհվել է 8 միլիցիոներ և մեկ կոզակ, 4 միլիցիոներ վիրավորվել է, ևս 3-ը՝ կանտուզիա ստացել²³:

Իր մտերիմներին ու զինակիցներին գրած նամակներում և զեկուցագրերում զենեքալ Բեհբութովը միշտ բարձր է գնահատել ռազմական գործողությունների ընթացքում Շորագյալի միլիցիայի ունեցած դերակատարությունը: «Ինձ համար դուրեկան է, գրում է նա Վորոնցովին, շարունակ թշնամու հետ հանդիպումներում աչքի ընկնող Շորագյալի միլիցիայի այդ նոր քաջության մասին (խոսքը հուլիսի 4-ի մասին է-Ա.Ն.) հայտարարել ինձ վստահած կորպուսի զորքերին: Եվս մեկ անգամ շնորհակալություն եմ հայտնում այդ միլիցիան ձևավորող Ալեքսանդրապոլի գավառապետ, պալատական խորհրդատու Լանկովին, միլիցիայի հրամանատար պատպարուչիկ իշխան Թարխանյանին, նրա օգնականներ Հարությունյանին, Կարագյոզյանին, Կալոնին, յասաուլ Ալեքսենին, շտաբս-կապիտան Մադաթյանին, ինչպես և բոլոր ուրյադնիկներին, կոզակներին, վեքիլներին և հուլիսի 4-ի կովին մասնակցած բոլոր հեծելյալներին: Պարտքս եմ համարում պարզևատրման ներկայացնել առանձին աչքի ընկնողներին և համոզված եմ, որ Շորագյալի միլիցիայի քաջագործ ծառայությունը կարժանանա արժանի ուշադրության»²⁴:

1854թ. հուլիսի 23-ին Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությամբ հիմնական ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին: Գենեքալ Բեհբութովի գլխավորությամբ հարձակման անցած ալեքսանդրապոլյան 18000-ոց զորախումբն արդեն հաջորդ օրը Քյուրուկդարայի ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց Մուստաֆա Ջարիֆ փաշայի զորքե եռակի գերազանցող ուժերին: Մարտի դաշտում թողնելով 15 հրանոթ, 16 արկղ վառոդ, 2 դրոշ, 2018 զեռի, 3232 սպանված և մեծ քանակությամբ այլ զենք-զինամթերք՝ թուրքերը խուճապահար նահանջեցին²⁵: Այս ճակատամարտում ևս մեծ թվով ալեքսանդրապոլցիներ աչքի ընկան: Օրինակ, վիրավորների պաշտպանության համար Ադաբաբ և Հովհաննես Սիմոնյանները պարզևատրվեցին արծաթե, Գրիգոր Տեր-Մարտիրոսյանը՝ ոսկե մեդալով: Մարտական գործողությունների ժամանակ ցուցաբերած խիզախության համար արծաթե մեդալներով պարզևատրվեցին Բեքանդ գյուղից Ավագ Վարդանյանը, Թափանլիից՝ Հովհաննես Ղազարյանը, Համամլուից՝ Աթո Օսիպյանը և ուրիշներ²⁶:

Քյուրուկդարայի ճակատամարտից հետո ռուսական զորքերը վերադարձան Ալեքսանդրապոլ, ուր մինչև 1855թ. մայիս զբաղված էին նոր արշավանքի նախա-

²³ ՎՊԿՊԱ, ֆոնդ 359, ցուցակ 1, գործ 5, թ. 23:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 24-25:

²⁵ Geypom A. O., նշվ. աշխ., էջ 239-240:

²⁶ «Кавказ», Тифлис, 1856, N 12, стр. 2.

պատրաստությամբ: Մայիսին գործող կորպուսի հրամանատարությունն ընդունեց Կովկասի նոր փոխարքա գեներալ-համհարզ Ն.Ն. Մուրավյովը, իսկ Բեհթուրովը նշանակվեց քաղաքացիական մասի կառավարիչ և գործող կորպուսի մեջ չմտնող Կովկասյան առանձին զորամասերի հրամանատար²⁷:

Մուրավյովի նշանակումից անմիջապես հետո պատերազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում վերսկսվեցին: Ռուսական հրամանատարության առջև ծառայած կարևորագույն խնդիրը Կարսի բերդի գրավումն էր: Երկար քննարկումներից հետո որոշվեց դա անել պաշարման միջոցով: Այն սկսվեց 1855թ. հունիսին և շարունակվեց մոտ հինգ ամիս: Այս ընթացքում բերդի թուրքական կայազորը վերջնականորեն կորցրեց դրսից օգնություն ստանալու հույսը, իսկ սկսված դասալքությունը, սովն ու համաճարակային հիվանդությունները հրամանատարությանը ստիպեցին նոյեմբերի 15-ին անձնատուր լինել²⁸: Կարսի համար մղվող մարտերի ամբողջ ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառի հայ բնակչությունը մարդկային ու նյութական զգալի օգնություն ցույց տվեց ռուսական զորքերին:

Կարսի անկումից հետո Կովկասյան ռազմաճակատում այլևս լուրջ ընդհարումներ և էական փոփոխություններ չեղան:

Մոտ երկուսուկես տարի շարունակվող այս պատերազմում ալեքսանդրապոլցիները ոչ միայն իբրև կամավորներ ու հետախույզներ ծառայեցին ռուսական բանակում, այլև Կովկասյան կորպուսին, մասնավորապես նրա Ալեքսանդրապոլյան խմբավորման զորքերին ցույց տվեցին հսկայական բարոյական և նյութական աջակցություն: Օրինակ, երբ Բաշ Քադրկլարի ճակատամարտից հետո ռուսական զորքերը վերադարձան Ալեքսանդրապոլ ձմեռելու, հայ կանայք ու աղջիկները հոգատարությամբ շրջապատեցին ռուս զինվորներին, վիրավորներն ու հիվանդները տեղավորվեցին հիվանդանոցներում և տներում, ապահովվեցին սնունդով ու առաջին անհրաժեշտության պարագաներով: «Ալեքսանդրապոլցիները,-գրում է գեներալ Բոգդանովիչը,- անկախ սոցիալական վիճակից ու զբաղեցրած դիրքից՝ խնամում էին ռուս զինվորների վերքերը, լվանում հագուստները և հրաժարվում ամեն տեսակ վարձատրությունից»²⁹:

Երբ ռուսական զորքերը Քյուրուկդարայի հաղթական ճակատամարտից հետո վերադարձան Ալեքսանդրապոլ, քաղաքի բնակիչներից Անտոն Տեր-Մարգարյանը Կոստանդին Նիկոլանիչի անվան գնդի յուրաքանչյուր զինվորի նվիրեց մեկական չարեկ օղի և կես գրվանքա միս, Մկրտիչ Բաբայանը՝ 100 ռուբլի³⁰, իսկ Շորագյալի տեղամասի բնակիչները՝ 168 խոշոր եղջերավոր անասուն, 311 ոչխար և 1000 բատման ցորեն³¹:

²⁷ *Блокада Карса. Письма невидцев о походе 1855 года в Азиатскую Турцию, Тифлис, 1856, стр. 10.*

²⁸ *Гейрот А.О. Աշվ. աշխ., էջ 194:*

²⁹ *Богданович М. Աշվ. աշխ., էջ 252-253:*

³⁰ *«Кавказ», Тифлис, 1854, N 64, стр. 3.*

³¹ *«Кавказ», Тифлис, 1854, N 31, стр. 3.*

Ռուսական զորքերին ալեքսանդրապոլցիների ցուցաբերած կյուրական օգնությունը հատկապես մեծ մասշտաբներ ընդունեց Կարսի պաշարման օրերին³²: Այդ մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան «Կովկաս» թերթի 1855-1856թթ. համարներում: Օրինակ, 1855թ. 87-րդ համարում տեղակայված մի հաղորդագրության մեջ թղթակիցը գրում է, թե գործող բանակի աշխատանքին և քաջություններին ակնհաստես Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակիչներն օրերս նոր առիթ ունեցան ցույց տալու իրենց եղբայրական կապը զորքի հետ: Երբ լուր հասավ սեպտեմբերի 17-ի արյունալի մարտի մասին³³, անմիջապես քաղաքի լավագույն տները պատրաստվեցին վիրավորներին ընդունելու համար: Ընդ որում, բնակիչների հոգատարությունը չսահմանափակվեց միայն շենքեր տրամադրելով: Նրանք հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնեցին զորքին³⁴: Նույն թերթի մեկ այլ համարում թղթակիցը գրում է, թե Կարսի պաշարման օրերին զորքերին հաց, խոտ և վառելափայտ մատակարարելուց զատ, Ալեքսանդրապոլի 17 բնակիչներ հավաքեցին և հրամանատարությանը հանձնեցին 330 ռուբլի՝ բանակի համար սայլեր գնելու նպատակով (Սարոկյանը՝ 50 ռուբլի, Խաչատուր Ալավերդյանը՝ 50 ռուբլի, Աղաբաբ Խոջոյանը և Աղասի Միմոնյանը՝ 50 ռուբլի, Միքայել Տիգրանյանը՝ 25 ռուբլի, Մկրտիչ Բաբայանը՝ 25 ռուբլի, Մարտիրոս Կարապետյանը՝ 25 ռուբլի, Նազարեթ Կոստանյանը՝ 15 ռուբլի, Ռաֆայել Օգնեսյանը՝ 10 ռուբլի, Հակոբ Բաբայանը՝ 10 ռուբլի, Սարգիս Սարգիսովը՝ 10 ռուբլի, Մկրտիչ Ջալալյանը՝ 10 ռուբլի, Մուղղուսի Աղայանը՝ 10 ռուբլի, Ավագ Խաչատրյանը՝ 10 ռուբլի, Հակոբ Պալցովը՝ 10 ռուբլի, Դավիթ Բաղասարյանը՝ 10 ռուբլի, Աբել Գաբրիելյանը՝ 10 ռուբլի)³⁵: Ի դեպ, Ալեքսանդրապոլի գավառի քրիստոնյա ազգաբնակչության ցուցաբերած ֆինանսական օգնությունը չսահմանափակվեց միայն Կովկասյան կորպուսով կամ ալեքսանդրապոլյան իմբավորման զորքերով: Պատերազմի ավարտից կարճ ժամանակ անց Երևանի կոնսիստորիայի միջոցով Մնաստպոլի մարտերում ընկած ռուս զինվորների ընտանիքների օգտին գավառից փոխանցվեց 4513 ռուբլի 27 կոպեկ: 1856թ. մայիսի 3-ին Ալեքսանդրապոլից կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն ուղղված մի նամակում այդ մասին գրված է. «Հոգևոր կառավարութիւնն Հայոց Ալեքսանդրապոլու

³² Թե ինչքան մեծ էր ռուսների նկատմամբ ալեքսանդրապոլցիների կույր հավատը, ցույց է տալիս հետևյալ փաստը. երբ Կովկասի նոր փոխարքա Մուրավյովը Թիֆլիսից ուղևորվում է ռազմական գործողությունների թատերաբեմ, Ալեքսանդրապոլի գավառի բոլոր գյուղերում նրան ոչ միայն աղ ու հացով են դիմավորում, այլև Համալուրից Բերանդ ընկած հատվածում երեք տարբեր գյուղերում փոխարքային են մոտեցնում խուլ-համր երեխաների՝ կարծելով, թե վերջինս բժշկելու աստվածային շնորհ ունի (մանրամասն տե՛ս Ե. Կարս. Письма пчеловодцев о походе 1855 года..., стр. 4):

³³ Չզգզվող պաշարումը դադարեցնելու և շուտափույթ հաղթանակի հասնելու համար սեպտեմբերի 15-ին գեներալ Մուրավյովի նախագահությամբ հրավիրված ռազմական խորհուրդը որոշեց գրոհել Կարսի ամրությունը: 1855թ. սեպտեմբերի 17-ի լուսաբացին սկսված Կարսի գրոհն ավարտվեց անհաջողությամբ: Կորցնելով 4 գեներալ, 280 սպա և մոտ 7000 զինվոր՝ ռուսական զորքերն ստիպված էղան նահանջել և վերսկսել բերդի պաշարումը (մանրամասն տե՛ս Ե. Կարս. Восточная война 1853-1856 гг., т. 4, СПб., 1876, стр. 338.)

³⁴ «Кавказ», Тифлис, 1855, N 87, стр. 2.

³⁵ «Кавказ», Тифлис, 1855, N 67, стр. 2.

համաձայն կոնդակի վեհափառության Ձերում գրեցելոյ յանուն իւր յ3 սեպտեմբերի 1855 ամի համար 227 զժողովարարութեան կամաւոր նուիրատուութեան յօգուտ ընտանեաց ծովային զօրաց Սևաստապոլոյ յանձն արար ի քաղաքին Ալեքսանդրապօլոյ բարեկարգի այնորիկ ի միասին ընդ միումս ի մէջ մահտեսի Ռափայելի Յօհանջանեանց, և ի գաւառիկսն Շիրակայ և Փամբակոյ անդամոյ յիշեալ կառավարութեան Յակովբ քահանայի, տալով նոցա վասն դրելոյ զստորագրութիւնս նվիրատուութեանց զժապաւենեալ մատեանս, որպէսի յանձնարարութիւն ածեալ ի կատար, մատուցին առաջինքն մի հազար ութսունութն մանէթ, քառասուն եօթն կոպէկս, և երկրորդն երեք հազար չորս հարիւր եռեսուն երկու մանէթ և ութսուն կոպէկ, որք ըստ դատողութեան մեր և յիշեալ կառավարութեան ընդ յայտարարութեան այնորիկ ի 4 մայիսի համար 138 ընդ ձեռն նոյն անդամոյ կառավարութեան Յակոբ քահանայի և որդոյ բարեկարգի Գաբրիէլ քահանայի ի պատճառս ձերութեան հօրն, մատուցան կոնսիստորիայի Երևանայ...»³⁶:

Ամփոփելով նշենք հետևյալը. 1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի բոլոր հատվածները մարդկային ու նյութական նմանօրինակ զոհաբերությունների գնացին լոկ մեկ պատճառով, այն է՝ տեսնել պատմական հայրենիքի զգալի մասը թուրքական տիրապետությունից ազատգրված: Սակայն պատերազմը չլուծեց մեր տարածքային խնդիրները: Ղրիմում դաշնակիցներից կրած ծանր պարտությունն ու Սևաստապոլի կորուստն ստիպեցին Ռուսաստանին հաշտություն խնդրել, իսկ 1856թ. մարտի 30-ին Փարիզում կնքված պայմանագրով կատարվեց գրավված տարածքների փոխանակում. Ղրիմը հետ ստանալու դիմաց Ռուսաստանը հրաժարվեց Արևմտյան Հայաստանում գրավված տարածքներից:

КРЫМСКАЯ (ВОСТОЧНАЯ) ВОЙНА 1853-1856 ГГ. И АЛЕКСАНДРАПОЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

До настоящего времени армянская историография должным образом не обращалась к значению событий на Кавказском фронте для исхода этой войны, не освещен вопрос роли армянского народа в победах русских войск.

В рамках настоящей статьи на основе нововыявленных архивных материалов дан ответ на этот вопрос на примере Александропольской области, которая, поневоле ставшая ареной военных действий, внесла свою лепту в победы русских войск на Кавказском фронте. Приграничное положение области принудило русское командование вооружить жителей приграничных сел уже с конца июля 1853 г. (за пять месяцев до начала войны) и под руководством подполковника Тарханяна создать отряды конных сотников из местного христианского населения города Алек-

³⁶ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գաթողիկոսական դիվան, թղթ. 181, վավ. 165:

сандраполя и Шорагяльского района... Отряды милиции Александрополя проявили себя в боях при Баяндуре, Агилисе и Баш Кадэclare со 2-ого по 19-го ноября 1853г., в июне-июле 1854 года при Тавшангшлах, Кялал и Сванверди, Кюрукдара и в боевых действиях за Карс (июль-ноябрь 1853г).

В этой войне, продолжавшейся около двух с половиной лет, александропольцы служили в русской армии не только в качестве добровольцев и разведчиков, но и оказали огромную моральную и материальную поддержку русским войскам, расквартированным в Александрополе: помещали раненых и больных в своих домах, бесплатно обеспечивая питанием, лечением и одеждой, проводили сбор пожертвований для покупки провианта для русской армии.

В годы Крымской войны 1853-1856 годов все слои армянского населения пошли на материальные и людские жертвы с одной целью – увидеть значительную часть исторической родины освобожденной от турецкого владычества. Однако война не решила эту территориальную задачу. Тяжелое поражение союзников в Крыму и потеря Севастополя заставило Россию пойти на мир и 30-го марта 1856 года в Париже был осуществлен обмен захваченными территориями. Возвращение Крыма было осуществлено за счет возвращения захваченных армянских земель.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հայրապետյան Արմեն Մերգոյի – պ.գ.թ., դրոցենտ, ԳՊՄԻ պատմության

և իրավունքի ամբիոն, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Email: armenani@mail.ru